

em. prof. zw. dr hab. Władysława Pilecka

Instytut Psychologii, UJ

Uniwersytet Jagielloński

RECENZJA

pracy doktorskiej *Edukacja psychoseksualna a poczucie punktualności zadań rozwojowych u osób z wrodzoną niepełnosprawnością ruchową* napisanej przez mgr Klaudię Czapłę-Dziedzic pod kierunkiem dr hab. Wojciecha Otrębskiego, prof. KUL

Niepełnosprawność ruchowa jest czynnikiem modyfikującym rozwój dzieci, młodzieży, a także osób dorosłych w niemal wszystkich obszarach ich psychospołecznego funkcjonowania. Uszkodzenie ciała jest zawsze zdarzeniem negatywnym, które utrudnia osiągnięcie coraz wyższych form regulacji psychicznej. Zakres ograniczeń zależy od wielu czynników, wśród których przede wszystkim należy wymienić: czas trwania dysfunkcji, stopień jej ciężkości, rodzaj, a także zasoby psychofizyczne, społeczne i ekonomiczne danej osoby, jak również całokształt uwarunkowań sytuacyjnych, co jest szczególnie istotne, gdyż człowiek zawsze funkcjonuje w określonej sytuacji, która stawia takie, a nie inne wymagania. Radzenie sobie z nimi jest jednym z podstawowych elementów adaptacji w sytuacji niepełnosprawności i inaczej przebiega u osób niepełnosprawnych od urodzenia lub wczesnego dzieciństwa, inaczej w przypadku niepełnosprawności nieustabilizowanej, często o postępującym charakterze, a jeszcze inną postać przyjmuje u osób z dysfunkcją nabytą w toku życia. W pierwszej z wymienionych sytuacji, a więc niepełnosprawności trwającej od urodzenia lub utraty sprawności we wczesnym dzieciństwie początkowo brak jest zakłóceń związanych z reakcją na niepełnosprawność, gdyż dziecko nie zdaje sobie sprawy z własnego położenia. Pełną konfrontacją z własną sytuacją życiową u młodych osób dotkniętych niepełnosprawnością od urodzenia następuje w okresie dorastania, który stanowi pomost między w miarę stabilnym dzieciństwem a dorosłością wymagającą od człowieka gotowości do podejmowania i odpowiedzialnej realizacji zadań życiowych wynikających z pełnienia różnych ról społecznych. Uświadomienie sobie ograniczeń, wymagań, a niekiedy niemożności realizacji własnych celów życiowych, skłania je do wartościowania i odczytywania znaczenia własnej niepełnosprawności. Sposób rozwiązania tych problemów jest dobrym predykatorem podjęcia i realizacji zadań rozwojowych okresu wczesnej

dorobności, do których należą: wybór małżonka, uczenie się z nim współżycia, założenie rodziny, wychowywanie dzieci, prowadzenie domu, rozpoczęcie pracy zawodowej, przyjmowanie odpowiedzialności obywatelskiej, znalezienie społecznej grupy przynależności. Czynnikiem ułatwiającym skuteczne wejście w ten okres rozwoju powinna być szeroko rozumiana edukacja, ze szczególnym uwzględnieniem edukacji psychoseksualnej. Ta oczywista prawda z teoretycznego punktu widzenia nie doczekała się ostatecznie rzetelnej weryfikacji empirycznej. Wyzwanie to podejmuje Autorka pracy, dokonując psychologicznej analizy relacji między otrzymaną edukacją psychoseksualną a poczuciem punktualności realizacji zadań rozwojowych w okresie wczesnej dorobności w grupie młodych dorobłych z wrodzoną niepełnosprawnością ruchową oraz pełnosprawnych. Przedstawiony projekt badań jest ambitny, trudny w realizacji, o dużych walorach poznawczych i aplikacyjnych.

Praca ma charakter empiryczny i typową dla tego rodzaju prac strukturę, zawiera dwie części: teoretyczną i badawczą.

Pierwsza z nich obejmuje 2 obszernie rozdziały, których rozważania koncentrują się wokół takich kwestii jak: zadania rozwojowe w okresie wczesnej dorobności, poczucie punktualności ich realizacji, dojrzałość psychoseksualna jako wyznacznik wkraczania w dorobność, wrodzona niepełnosprawność ruchowa jako kontekst osiągnięcia dojrzałości psychoseksualnej, cele i typy edukacji psychoseksualnej, wiedza o seksualności, koncepcja własnej seksualności, zachowania (umiejętności) adaptacyjne jako podstawa niezależnego i odpowiedzialnego życia.

Stanowią one udaną syntezę treści prezentowanych w bogatej literaturze przedmiotu (23 strony bibliografii – około 300 opracowań naukowych), zarówno polskiej jak i obcojęzycznej. Dowodzą bardzo dobrej orientacji Autorki pracy w najbardziej współczesnym piśmiennictwie psychologicznym i pedagogicznym, są napisane z dużym zaangażowaniem nie tylko poznawczym, ale również emocjonalnym i troską o komunikatywność przekazu językowego. Atutem przedstawionych rozważań jest przyjęcie jasno określonych przesłanek teoretycznych wynikających z uznanych teorii czy koncepcji psychologicznych: teoria zadań rozwojowych R. Havighursta, koncepcja siebie J. Campbell, koncepcja własnej seksualności W. Snella, modele edukacji psychoseksualnej według WHO. Rozważania we wszystkich podrozdziałach prowadzone są według zasady od ogółu do szczegółu, a więc od dojrzałości biopsychospołecznej do dojrzałości psychoseksualnej, od edukacji ogólnej do edukacji psychoseksualnej, od wiedzy w ogóle do wiedzy o seksualności, od koncepcji siebie do

koncepcji własnej seksualności. Dyskurs teoretyczny w poszczególnych rozdziałach zamykają rozważania o empirycznych sposobach weryfikacji danego aspektu funkcjonowania człowieka, które stanowią dobrą podstawę do przyjęcia własnych rozstrzygnięć metodycznych.

Krytyczną refleksję budzi niejednoznaczność terminologiczna podrozdziału czwartego *Poziom przystosowania człowieka do życia*, występują w nim bowiem aż cztery terminy: przystosowanie, adaptacja, umiejętności adaptacyjne i zachowania adaptacyjne, przy czym pierwszy pojawia się w tytule podrozdziału i sporadycznie w jego treści. Przyjęta definicja adaptacji za Słownikiem Języka Polskiego, sugeruje że są to synonimy i możemy je zatem stosować zamiennie, ale nie wszyscy badacze z obszaru nauk biologicznych i społecznych takie stanowisko podzielają, zwykle uważa się, że adaptacja jest terminem szerszym znaczeniowo, nadrzędnym do pojęcia przystosowania. Słuszniej byłoby pozostać przy jednym terminie, sądzę że przy adaptacji i uzasadnić dlaczego, a jeśli Autorka jest zwolenniczką wieloterminowości o tożsamym kontekście znaczeniowym, to również należało by swoje teoretyczne decyzje wyjaśnić i pokusić się o nieco głębsze dywagacje terminologiczne. Sformułowanie na stronie 93, mówiące o tym, że przystosowanie w sferze poznawczej jest uwarunkowane przede wszystkim poziomem inteligencji oraz sprawności *pozostałych funkcji takich jak: uwaga, procesy pamięciowe, myślowe....itd.* sugeruje wykluczenie tych ostatnich z inteligencji ogólnej. Bardziej trafnym ujęciem byłoby zdanie, że przystosowanie w sferze poznawczej jest uwarunkowane zarówno ogólnym poziomem inteligencji, jak i poziomem poszczególnych funkcji umysłowych (można wymienić szczególnie których).

Część empiryczna zawiera cztery rozdziały, w których Autorka uwzględnia 5 zasadniczych elementów: opis metodologicznych podstaw badań własnych, opisową prezentację efektów statystycznego opracowania uzyskanych wyników, analizę związków korelacyjnych między wyróżnionymi zmiennymi: edukacją psychoseksualną, poczuciem punktualności zadań rozwojowych, wiedzą o seksualności, koncepcją własnej seksualności i poziomem przystosowania, oraz modele wzajemnych relacji zmiennych: wyjaśnianej (poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych w okresie wczesnej dorosłości przez osoby z wrodzoną niepełnosprawnością ruchową), wyjaśniającej (edukacja psychoseksualna) i mediacyjnych (wiedza o seksualności, poziom przystosowania, koncepcja własnej seksualności) oraz dyskusję i wnioski dla praktyki.

Rozważania metodologiczne uwzględniają wszystkie niezbędne elementy i od strony formalnej zostały opracowane bardzo starannie. Autorka uzasadnia i jasno określa cel badań,

przedstawia teoretyczny model badań własnych, formułuje na jego podstawie problem główny i 10 problemów szczegółowych oraz odpowiadające im hipotezy: główną i 10 szczegółowych z teoretycznym uzasadnieniem, prezentuje wykorzystane w badaniach narzędzia, dokładnie charakteryzuje badaną grupę oraz opisuje sposób statystycznego opracowania danych.

Badania zostały przeprowadzone w grupie 160 młodych dorosłych, którą stanowiło 77 osób pełnosprawnych i 83 osoby z wrodzoną niepełnosprawnością ruchową. W badaniach wykorzystano 6 narzędzi badawczych:

- Kwestionariusz Poczucia Punktualności Zdarzeń Życiowych w opracowaniu A. Brzezińskiej i R. Kaczana
- Kwestionariusz Otrzymanej Edukacji Psychoseksualnej w opracowaniu K. Czapli W. Otrębskiego
- Kwestionariusz Wiedzy o Seksualności w opracowaniu K. Czapli i W. Otrębskiego
- Kwestionariusz Koncepcji Własnej Seksualności w opracowaniu K. Czapli i W. Otrębskiego

System Oceny Zachowań Adaptacyjnych w opracowaniu W. Otrębskiego, E. Domagały-Zyśk i A. Sudoł

- Ankieta danych socjodemograficznych

Na uznanie zasługuje fakt, że 4 kwestionariusze spośród 6 stosowanych narzędzi zostały opracowane w zespole kierowanym przez Profesora Wojciecha Otrębskiego, przy szczególnym udziale Autorki rozprawy w konstruowaniu trzech kwestionariuszy. Ich zadawalająca wartość psychometryczna została zweryfikowana empirycznie.

Uzyskane wyniki poddano wszechstronnym i wnikliwym obliczeniom statystycznym, z wykorzystaniem zarówno podstawowych statystyk opisowych jak również bardziej zaawansowanych analiz korelacyjnych i regresyjnych.

W modelu teoretycznym intryguje mnie pozycja *koncepcji własnej seksualności* jako zmiennej pośredniczącej (mediującej) ale o charakterze pobocznym a nie głównym, ma ona decydować w interakcji z wiedzą o seksualności człowieka jako głównym mediatorze o wpływie otrzymanej edukacji psychoseksualnej na poczucie punktualności zadań rozwojowych. Z punktu widzenia poznawczo-behawioralnych teorii osobowości konstrukt ten, podobnie jak koncepcja samego siebie, ma wyraźną moc regulacyjną w zachowaniu człowieka, o czym też pisze sama Autorka na stronach 81 – 86, dyskutowałabym zatem która z tych zmiennych powinna być poboczna, a może obie

powinny mieć podobny status. Akceptuję zaproponowany model, ale chciałabym w czasie obrony usłyszeć jednoznaczne argumenty za takim usytuowaniem zmiennych.

Rozważania rozpoczynające prezentację efektów statystycznego opracowania uzyskanych wyników badań (rozdział czwarty) zostały ujęte w pięć grup zagadnień: poczucie punktualności zadań rozwojowych w grupie osób z niepełnosprawności ruchową i pełnosprawnych, otrzymana przez nie edukacja psychoseksualna, poziom wiedzy o seksualności, koncepcja własnej seksualności i wreszcie poziom przystosowania. Za wskaźniki liczbowe wymienionych zmiennych przyjęto procenty, średnie, odchylenia standardowe oraz wartości testów istotności różnic. Rozdział ten został przygotowany z dużą starannością zarówno pod względem prezentacji danych statystycznych w tabelach i na wykresach, jak również ich omówienia i ukazania teoretycznego znaczenia.

Za wyraźne osiągnięcia poznawcze należy uznać następujące ustalenia:

- młodzi dorośli z niepełnosprawnością ruchową od urodzenia podejmują istotnie mniej zadań rozwojowych i wyraźnie później niż ich pełnosprawni rówieśnicy
- w zakresie otrzymanej edukacji psychoseksualnej wystąpiło więcej podobieństw niż różnic w badanych grupach
- osoby z niepełnosprawnością ruchową prezentują umiarkowany poziom wiedzy o seksualności zarówno człowieka pełnosprawnego jak i z uszkodzeniem narządów ruchu, podczas gdy grupa porównawcza - poziom wysoki o seksualności człowieka w ogóle i średnie o seksualności człowieka niepełnosprawnego, wiedza stereotypowa istotnie częściej charakteryzuje grupę pełnosprawnych
- badani pełnosprawni i z niepełnosprawnością ruchową istotnie różnią się w zakresie koncepcji własnej seksualności, pierwsi są wyraźnie bardziej pozytywni w ocenie własnej seksualności niż drudzy
- ogólny poziom przystosowania jak również poziom poszczególnych jego sfer jest istotnie wyższy w grupie porównawczej niż klinicznej

Wzajemne związki korelacyjne (współczynnik rho Spearmana) wyróżnionych zmiennych w każdej z badanych grup zostały omówione w rozdziale piątym. Liczba i siła związków w znacznym zakresie różniła badane grupy. W obu grupach ważna dla punktualności zadań rozwojowych okazała się kompleksowa edukacja psychoseksualna (typ C), przy czym w grupie niepełnosprawnych jest ona szczególnie istotna dla budowania bliskich relacji i zakładania rodziny, czego nie można odnieść do młodych pełnosprawnych (korelacja ujemna). Za ważny wynik badań należy uznać ten, który ujawnia, że edukacja psychoseksualna obejmująca wyłącznie treści biologiczne nie odgrywa istotnej roli w

realizacji zadań rozwojowych przez badanych bez względu na ich stan zdrowia. Edukacja psychoseksualna typu C wiąże się również z wiedzą o seksualności człowieka, szczególnie w grupie niepełnosprawnych. Wiedza ta jest istotna dla ich poczucia punktualności zadań rozwojowych, zwłaszcza w obszarze budowania bliskich związków i zakładania rodziny. Kompleksowa edukacja psychoseksualna pozostaje również w związku z przystosowaniem psychospołecznym badanych grup, ale w różnym zakresie i na odmiennym poziomie. W grupie niepełnosprawnych są to: szerszy zakres i słabsze związki, podczas gdy w grupie sprawnych – odwrotnie: zakres węższy, ale siła związków jest wyższa. Poziom przystosowania częściej koreluje z poczuciem punktualności zadań rozwojowych w grupie klinicznej niż porównawczej, o ile w pierwszej grupie szczególną rolę odgrywa sfera poznawcza, to w drugiej – społeczna. Edukacja psychoseksualna jest ważna także dla tworzenia koncepcji własnej seksualności przez badanych, ale w większym zakresie i stopniu dla osób z niepełnosprawnością ruchową. Prowadzi ona do wzrostu odpowiedzialności za własne życie seksualne i modyfikuje ocenę samego siebie w roli partnera seksualnego, nie zawsze w kierunku pozytywnym.

W rozdziale szóstym dokonuje Autorka empirycznej weryfikacji teoretycznego modelu związku otrzymanej edukacji psychoseksualnej z poczuciem punktualności zadań rozwojowych mediowany przez poziom wiedzy o seksualności, poziom przystosowania psychospołecznego oraz koncepcję własnej seksualności. Statystyczną podstawę tej weryfikacji stanowiły równania regresji. Przeprowadzone analizy dowiodły, że w modelach mediacyjnych, z poczucia punktualności zadań rozwojowych jako zmiennej wyjaśnianej biorą udział wyłącznie dwie kategorie: budowanie bliskich związków i zakładanie rodziny, zaś z obszaru edukacji psychoseksualnej jako zmiennej wyjaśniającej istotne okazały się takie elementy jak: jej typ (C - edukacja kompleksowa) oraz treści o charakterze biologicznym. Z zakresu pierwszego mediatora – poziomu wiedzy o seksualności człowieka, ze szczególnym uwzględnieniem wiedzy o seksualności osób niepełnosprawnych – ważna ze statystycznego punktu widzenia okazała się jej stereotypowość. Z kolei drugi mediator – poziom psychospołecznego przystosowania – mediuje podstawowe zależności wyłącznie przez jeden jego wymiar – umiejętność kierowania sobą. Koncepcja własnej seksualności jako mediator związku pobocznego (otrzymana edukacja psychoseksualna a wiedza o seksualności), wpływa na zmienną wyjaśnianą (poczucie punktualności zadań rozwojowych) poprzez negatywną samoocenę seksualną oraz nadmierne zaabsorbowanie seksem badanych z wrodzoną niepełnosprawnością ruchową.

Jestem pełna uznania dla logicznego ogarnięcia przez Autorkę ogromu danych statystycznych. Od szczegółowej analizy poszczególnych obliczeń przechodzi Autorka do teoretycznych uogólnień w podsumowaniach poszczególnych podrozdziałów i rozdziałów, co uznaję za optymalne rozwiązanie, pozwalające czytelnikowi dostrzec wartość poznawczą zrealizowanego projektu.

W dyskusji wyników, Autorka ustosunkowuje się do przyjętych hipotez, a także konfrontuje uzyskane wyniki z osiągnięciami innych autorów. Założone hipotezy wyraźnie częściej zyskały częściowe niż całkowite potwierdzenie. Dyskusja wyników imponuje znawstwem literatury przedmiotu i dojrzałością formułowanych sądów, **aczkolwiek zabrakło w niej porównania założonego i zweryfikowanego modelu badań, ukazania na ile te dwa modele są względem siebie dopasowane. Zwrócę uwagę chociażby na taki szczegół, że postać wektorów jest różna w tych dwóch modelach, czy ten fakt ma znaczenie poznawcze czy też nie.**

Część empiryczną pracy zamykają wnioski dla praktyki i zakończenie. Autorka słusznie zwraca uwagę na potrzebę udoskonalenia treści i metod edukacji psychoseksualnej zarówno dla uczniów pełnosprawnych jak i z odchyleniami w stanie zdrowia, prowadzenia warsztatów wzmacniających odporność psychiczną oraz integrację struktur osobowości młodych ludzi, a także niwelujących stereotypy społeczne na temat osób z różnym rodzajem niepełnosprawności, szczególnie ich seksualności.

W zakończeniu, Autorka dokonuje jeszcze raz skrótowego podsumowania projektu badań oraz lakonicznie przedstawia jego ograniczenia i przyszłe kierunki badań. **Zwykle ostatnim kwestiom poświęca się oddzielny podrozdział w dyskusji wyników.**

Dopełnienie treści rozprawy stanowią: bibliografia, streszczenie w języku polskim i angielskim oraz aneks zawierający wzory autorskich narzędzi badawczych, a także tabele ukazujące wybrane rezultaty analiz statystycznych. **Nie wszystkie źródła bibliograficzne przywoływane w tekście znajdują swe odzwierciedlenie w bibliografii.**

Reasumując przedstawioną recenzję, pragnę podkreślić, że pracę uważam za ważną i w wielu miejscach oryginalną, mającą duże znaczenie dla teorii i praktyki w obszarze psychologii rehabilitacji. Najważniejsze osiągnięcia Autorki to:

- opracowanie teoretycznego modelu badań na podstawie solidnej penetracji literatury przedmiotu z obszaru nauk społecznych
- przygotowanie we współpracy z Promotorem dysertacji trzech narzędzi badawczych z wielką dbałością o ich poprawność psychometryczną

- rzetelna realizacja przyjętego programu badań, wymagająca zaangażowania, wytrwałości i dużego nakładu pracy.

- bogaty i bardzo zróżnicowany materiał empiryczny został opracowany w sposób wyczerpujący, z zastosowaniem zaawansowanych analiz statystycznych.

Autorka dzieli się z czytelnikiem bogatą wiedzą teoretyczną oraz umiejętnościami prowadzenia wnikliwej interpretacji i dyskusji wyników. Świadomość teoretycznych i metodologicznych walorów i ograniczeń przygotowanej rozprawy pozwala jej Autorkę uznać za dojrzałego i wytrawnego psychologa-badacza.

Przedstawione w rozprawie osiągnięcia teoretyczne i empiryczne stwarzają podstawę do stwierdzenia, że spełnia ona warunki stawiane pracom doktorskim w art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. Nr 65, poz. 595), co upoważnia mnie do wystąpienia z wnioskiem o dopuszczenie Pani mgr Klaudii Czapl-Dziedzic do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Kraków 21. 07. 2022.

